

XVIII

Ἡ ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα κατά τό διάστημα τῆς ξένης ἐπικυριαρχίας

Ἱστορικά

Ἐπί αἰῶνες μετά τήν Ἄλωση τοῦ 1453 ὁ ἑλληνισμός πέρασε μιά δύσκολη περίοδο ὑπό τήν ξένη ἐπικυριαρχία. Κατά τό μακρό διάστημα κατά τό ὅποιο οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης προόδευαν σέ ὄλους τούς τομεῖς, οἱ ὑπήκοοι τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας παρέμεναν σέ ἓνα μεσαιωνικό καθεστῶς θρησκευτικῶν διακρίσεων, ἐκμεταλλεύσεως καί βίας. Οἱ ὑπήκοοι τῆς Γαληνοτάτης Βενετικῆς δημοκρατίας καί ἰδίως οἱ κάτοικοι τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Κρήτης (ἕως τό 1669) καί τῶν Ἑπτανήσων εἶχαν τήν δυνατότητα ἐπαφῆς μέ τήν Εὐρώπη καί γνώρισαν, ἔστω καί ἐμμέσως, τήν μεγάλη μεταβολή κοσμοθεωρίας καί παιδείας πού ἔγινε ἐκεῖ, δηλαδή τήν Ἀναγέννηση. Παραλλήλως ἔχομε τό φαινόμενο τῆς διασπορᾶς τῶν Ἑλλήνων στήν Δύση κατά περιόδους καί κάτω ἀπό διάφορες μορφές, πού ὑπῆρξε ἐπίσης βασικός παράγων γιά τήν διατήρηση ὀρισμένων πολιτιστικῶν σχέσεων μέ τήν Εὐρώπη.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ πού πραγματοποιεῖται βαθμιαίως ἀπό τόν 15ο ἕως τόν 19ο αἰῶνα εἶναι λοιπόν ἓνα φαινόμενο πολύπλοκο, ἀλλά καί πολύ ἐνδιαφέρον, σχετιζόμενο ἀμέσως μέ τήν πολιτιστική δραστηριότητα σέ ὁλόκληρο τόν ἑλληνικό χῶρο. Γίνεται ἀκόμα πιό σύνθετο ὅταν μελετήσῃ κανεῖς τά καθέκαστα τῆς Τουρκοκρατίας: τά δικαιώματα πού δόθηκαν ἀπό τούς Ὀθωμανούς στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησία, τίς διαφορές κατά τόπους καί κατά ἐποχές τοῦ τρόπου διοικήσεως καί φορολογίας, τήν γιά λόγους παραδόσεως προνομιακή θέση τῶν Ἑλλήνων ἔναντι τῶν ἄλλων ὑποδούλων, τήν λογία παράδοση πού συντηροῦσε ἡ ἐκκλησία καί δέν ἔπαψε νά συνδέει τό Ἔθνος μέ τό Βυζάντιο καί τήν ἀρχαιότητα. Ὅλα αὐτά διασταυρώνονται μέ τήν ἱστορία τοῦ ἐπικυριαρχοῦ στοιχείου, δηλαδή τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος στό προηγούμενο κεφάλαιο.

Ἡ μεγάλη ἐποχή τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ὁ 16ος αἰών, κατά τόν ὁποῖο ἡ μακροχρόνια εἰρήνη εἶχε εὐεργετικά ἀποτελέσματα καί στούς ὑποτελεῖς χριστιανικούς λαούς, ὅπως καί στήν καλλιτεχνική καί τήν ἀρχιτεκτονική τους δραστηριότητα. Ἀργότερα ὅμως ἡ παρακμή τῶν πολιτικῶν καί τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καί ἡ ἀνοδος στό προσκήνιο τῆς Αὐστρίας καί τῆς Ρωσίας θά δημιουργήσουν στόν χῶρο τῶν Βαλκανίων νέες καταστάσεις.

Ἡ ἰδιοτυπία τῆς τουρκικῆς οἰκονομίας, πού τρέπεται μετά τό 1600 στήν ἐκμετάλλευση κυρίως τῶν προσόδων τῆς γῆς, κάνει τούς Ἕλληνες νά στραφοῦν πρὸς τά ὀρεινά μέρη καί τά ἄγονα νησιά ὅπου θά ἀναπτύξουν μία ἔντονη ἐκμετάλλευση ὄλων τῶν πόρων ζωῆς, μακριά ἀπό τούς δυνάστες τους. Οἱ συσσωματώσεις τῶν Ἑλλήνων θά ὀδηγήσουν σέ μία ἰδιότυπη καί ἀργά ἐξελισσόμενη ἀνάπτυξη τῆς πρωτογενοῦς παραγωγῆς πού γίνεται ἐξαγωγική ὅταν εἶναι φανερή καί ἡ γενικότερη παρακμή τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας. Στό διάστημα 1774-1820 συντελεῖται αὐτό πού ὀνομάζουν «ἀπογείωση τῆς οἰκονομίας» τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, μέ τήν στροφή πρὸς τήν δευτερογενή παραγωγή (τήν βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο), τήν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μέ τό ἐξωτερικό, τήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, τήν τόνωση τοῦ κοινοτικοῦ πνεύματος. Τό φαινόμενο καί πάλι δέν εἶναι ἐνιαῖο σ' ὅλη τή χώρα, ἀλλά ἔχουν δημιουργηθεῖ οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους. Παράλληλα θά ἀρχίσει νά διαφαίνεται ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες, σέ πόλεις ἢ ὀρεινά κέντρα, μία αὐξανόμενη συνεχῶς τάση γιά πνευματική καί καλλιτεχνική δραστηριότητα πού δέν εἶναι ἄσχετη μέ τήν ἐπαφή τους μέ τήν φωτισμένη Εὐρώπη καί τήν ἀνάγκη γιά παιδεία, ἰσοπολιτεία καί καλύτερη ζωή. Ὁ «ἑλληνικός διαφωτισμός» ὀρίζεται ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, ὅσο ἦταν δυνατόν, σέ μερικά μεγάλα κέντρα (Ἰωάννινα, Χίος, Κυθωνία, Πήλιον) καί ἀπό τήν ἀλλαγὴ νοοτροπίας κάτω ἀπό τίς νέες εὐρωπαϊκές ἰδέες πού θά φέροι στό τέλος τῆς περιόδου τήν Ἐπανάσταση.

Ὅλα τά παραπάνω εἶναι πολύ λίγα γιά νά φανεῖ τό ὑπόβαθρο τοῦ πολιτισμοῦ τῶν χριστιανῶν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, κάνουν ὅμως κατανοητή τήν πολυμέρεια τοῦ φαινομένου καί δείχνουν ἓνα τρόπο γιά νά γίνει ἡ ἐρμηνεία του. Ἀπό τό 1453 καί μετά, γιά ἓνα μεγάλο διάστημα, ἡ μόνη ἐξουσία πού μένει στά χέρια τῶν ὑποδούλων εἶναι ἡ ἐκκλησία, καί ἡ καλλιτεχνική δραστηριότητα στήν Ἑλλάδα περιορίζεται στήν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς καί μάλιστα κάτω ἀπό δυσμενεῖς οικονομικές συνθήκες. Μετά τά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος δημιουργεῖται καί κοσμική τέχνη, ἀλλά συγχρόνως καί ὁ χαρακτήρας τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης ἀλλάζει αἰσθητά.

Κατά τό ἐξεταζόμενο χρονικό διάστημα ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι κατά κύριο λόγο θρησκευτική. Μόνον κατά τόν 18ο καί τόν 19ο αἰώνα θά κτισθοῦν στήν Ἑλλάδα ἀξιόλογα κτήρια, μὴ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Σέ ὁλόκληρο τόν ἑλληνικό χῶρο τά σπουδαιότερα καί μεγαλύτερα ἔργα εἶναι καθολικά μοναστηριῶν. Ἀνήκουν μάλιστα σέ πατριαρχικά σταυροπήγια, τά ὁποῖα ἦταν ἐξαρτημένα ἀπ' εὐθείας ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Στίς πόλεις, συνήθως αὐτές πού εἶχαν πολυάριθμους Ὀθωμανούς κατοίκους, ἡ ναοδομία ἀποθαρρύνεται καί οἱ λίγοι ναοί τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου εἶναι μικροί καί κτισμένοι χωρίς ἀρχιτεκτονικές προθέσεις. Οἱ μονές, ὑπὸ τό καθεστῶς τῶν ἱερῶν καθιδρυμάτων τῶν τουρκικῶν νόμων, εἶχαν κάποια ἀνεξαρτησία καί τήν δυνατότητα νά χειρίζονται τήν περιουσία τους, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ χριστιανικές κοινότητες σέ πόλεις καί χωριά ἀντιμετώπιζαν τίς ἀπαγορεύσεις τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καί οικονομικές δυσχέρειες. Στίς βενετοκρατούμενες περιοχές οἱ δυσκολίες αὐτές δέν ὑπῆρχαν. Καί στίς δύο περιπτώσεις πολλά μικρότερα ἰδιωτικά ναῦδρια ἀνεγείρονται στήν ἐξοχή, ἀφιερῶματα εὐπόρων χριστιανῶν, συνήθως μονόχωρα καί ταπεινά.

Θά μπορούσε κανεῖς εὐκόλα νά διακρίνει δύο περιόδους στήν ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική τῆς Τουρκοκρατίας, μέ ἀσαφές τό μεταξύ τους ὄριο. Στήν πρώτη, κατά τόν 15ο, 16ο καί ἐν μέρει τόν 17ο αἰώνα, ἡ βυζαντινὴ παράδοση εἶναι ἀκόμα ἀκμαία καί ἡ ἀρχιτεκτονική τους ἐπεκτείνει τούς τρόπους δομῆς καί κατασκευῆς, τίς μορφές, τούς τύπους, καθώς καί τούς τρόπους διακοσμῆσεως τοῦ Βυζαντίου. Ἐκφράζει ἔτσι (ὅπως καί ἡ σύγχρονή της ζωγραφική) τόν συντηρητισμό τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας. Σωστά λοιπόν ὀνομάζεται καί μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική. Ὅπως καί στίς ἄλλες τέχνες (κυρίως στήν ζωγραφική), ἔτσι καί ἐδῶ τά ἔργα τῶν παλαιότερων περιόδων εἶναι τά πρότυπα πού ἐπαναλαμβάνονται, ὅσο καλύτερα τό ἐπιτρέπουν οἱ συνθήκες καί τά μέσα.

Κατά τήν δευτέρη περίοδο, κυρίως κατά τόν 18ο καί τά πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνος, ἡ παλαιὰ παράδοση βαθμιαία ἐξασθενεῖ, οἱ βυζαντινοὶ κατασκευαστικοὶ τρόποι ξεχνιοῦνται καί νέα στοιχεῖα ἀπό τήν ἀνώνυμη ἀρχιτεκτονική ἀρχίζουν νά ἐπηρεάζουν τήν ἐκκλησιαστική. Κατά τόν 18ο αἰώνα θά ἀρχίσουν μέ ἐπιταχυνόμενο ρυθμό νά χτίζονται ἐκκλησίες ἀπό τίς κοινότητες, πολλές φορές μεγάλου μεγέθους, ἐκεῖ πού οἱ συνθήκες τό ἐπέτρεπαν. Ἐτσι οἱ ὄψιμοι αὐτοὶ ναοὶ παρουσιάζουν ἰδιομορφίες τοπικοῦ χαρακτήρος σχετιζόμενες μέ τά ἐντόπια ὕλικά, τίς συνήθειες τῶν μαστόρων καί τίς ἐξωτερικές ἐπιδράσεις.

Ἡ χορηγία, τό νά γίνει δηλαδή κανεῖς κτήτωρ μιᾶς μονῆς ἢ ἐκκλησίας, ἦταν

(ὅπως καί στό Βυζάντιο) δεῖγμα εὐσεβείας καί τρόπος κοινωνικῆς προβολῆς. Κτήτορες κατά τό διάστημα τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι τά μοναστήρια, ὀρισμένοι μητροπολίτες, οἱ ὀρθόδοξοι ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας καί ἄλλοι. Στά βενετοκρατούμενα μέρη ἐνίοτε κτίζουν οἱ συντεχνίες τῶν πόλεων, ὅπως καί στήν Εὐρώπη. Κατά τήν ὄψιμη περίοδο κτήτορες εἶναι οἱ κοινότητες ἢ καί πλούσιοι χριστιανοί. Ἐνας πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς κτητορικῶν ἐπιγραφῶν ἐπιτρέπει τήν μελέτη καί τήν ἀκριβή χρονολόγηση πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων μετὰ τήν ἄλωση.

Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι στό διάστημα 1453-1800 χάνεται ἡ ἔννοια τοῦ καλλιτεχνικοῦ κέντρου γιά τήν ἀρχιτεκτονική. Στήν Κωνσταντινούπολη οἱ νέες ἐκκλησίες εἶναι σκοπίμως ἀπλές καί ταπεινές, χωρίς καλλιτεχνικές προθέσεις. Στόν Ἅγιον Ὄρος ἡ ἀρχιτεκτονική ἐξασκεῖται ἀπό μαστόρους πού ἔρχονται μέ τήν εὐκαιρία κάποιου ἔργου· δέν εἶναι γηγενεῖς.

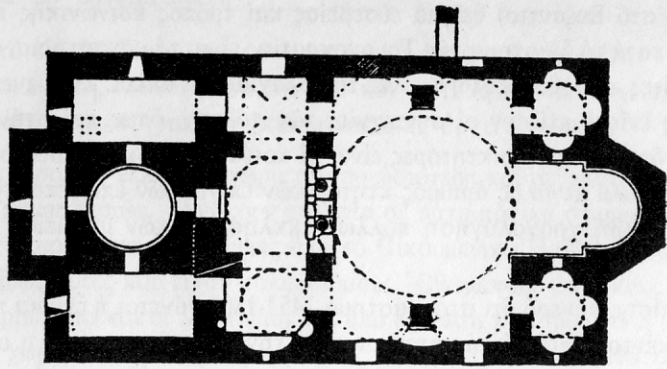
Κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς ἐξεταζομένης ἐποχῆς εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό ὅτι οἱ ξένες ἐπιρροές εἶναι ἐλάχιστες, σχεδόν ἀνύπαρκτες. Ἡ μεγάλη Ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ πού μεσουρανοῦσε τότε δέν εἶχε σχεδόν καμμία ἀνταπόκριση στοὺς ἑλλήνες μαστόρους, πού ἔμειναν πιστοὶ στὰ παλιὰ οἰκεῖα πρότυπα. Ἀντιθέτως, στίς βενετοκρατούμενες περιοχές, τήν Κρήτη, τά νησιά τοῦ Ἰονίου καί ὀρισμένα τοῦ Αἰγαίου, υἱοθετοῦνται βαθμιαίως μορφικά στοιχεῖα τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως καί οἱ βυζαντινοὶ τύποι ἐκκλησιῶν πολὺ γρήγορα ἐγκαταλείπονται.

Κατά τήν δευτέρη περίοδο πολλὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μαρὸκ καί τοῦ ροκοκό, τά ὁποῖα εἶχαν ἤδη υἱοθετηθεῖ ἀπό τοὺς μαστόρους σέ Ὀθωμανικά μνημεῖα, ἀρχίζουν νά γίνονται ἀποδεκτὰ καί σέ χριστιανικές ἐκκλησίες. Αὐτὸ πραγματοποιεῖται στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης ἐπιρροῆς τῆς λαϊκῆς τέχνης καί ἀρχιτεκτονικῆς, στήν ἐκκλησιαστική.

Τυπολογικά

Ἡ διάκριση τῆς μετὰ τήν ἄλωση ναοδομίας σέ δύο χρονικές περιόδους εἶναι ἐμφανής, ἀλλὰ ὄχι καί ἀπόλυτη στὰ ζητήματα τῆς τυπολογίας.

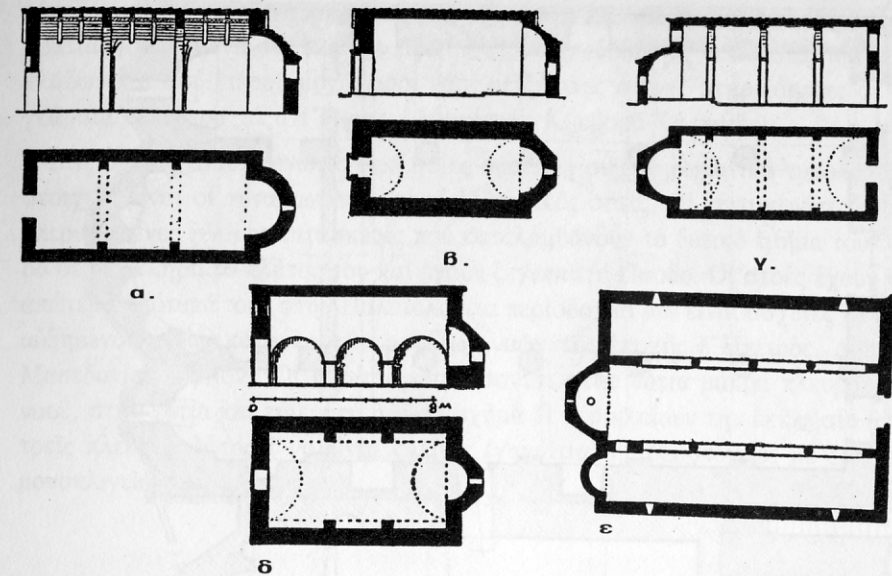
Κατά τήν πρώτη περίοδο ἐξακολουθοῦν νά ἐφαρμόζονται ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς παλαιούς βυζαντινοὺς τύπους, μέ συντηρητικὸ τρόπο. Ἐχομε ἔτσι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους τρουλλαίους ὄλων τῶν παραλλαγῶν (καθολικά μονῶν Ἀσπερίου, Καρέα, Ὁρωποῦ, Συκαμίνου, Χρυσάφης Λακωνίας, Μαλεσίνας, Λουκοῦς Κυνουρίας), νησιώτικους ὀκταγωνικούς (Ἁγίου Μηναῖ Χίου) καί ἄλλες. Κυρίως

Ναός με έξαγωνική τήν στήριξη τοῦ τροῦλλου. Μονή Νταοῦ Πεντέλης. Καθολικό. Κάτοψη (Γ. Σωτηρίου).

ὅμως σέ μεγάλα καθολικά ἐφαρμόζεται ὁ γνωστός ἀγιορείτικος τύπος (σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος τροῦλλαῖος μέ πλαγίους χορούς) καί μάλιστα μέ εὐρύχωρη λιτή σέ πλεῖστα παραδείγματα (μονές Ἰβήρων, Φιλοθέου καί Κουτλουμουσίου στό Ἅγιον Ὄρος, Δούσικου, Ἀντιτίσας, Διονυσίου Ὀλύμπου, Γαλατάκη, Σουρβιάς, Φλαμουρίου κ.ἄ.). Ὁ ἀγιορείτικος τύπος ἐπεβίωσε σέ μοναστήρια τόν 18ο αἰώνα, ὅταν οἱ λοιποὶ βυζαντινοὶ τύποι εἶχαν σχεδόν ἐκλείψει (μονές Ἅγίου Στεφάνου Μετεώρων, Ἁγίας Τριάδος στό Ζουπάνι κ.ἄ.). Τό γόητρο ἄλλωστε τοῦ Ἅγίου Ὄρους ἐγινε ἡ αἰτία νά μιμηθοῦν τόν τύπο αὐτό καί ἐκτός Ἑλλάδος, στήν Ρουμανία καί τήν Σερβία (σχολή τοῦ Μοράβα) ἢ καί νά ἐφαρμόσουν τίς πλάγιες κόγχες του σέ ἄλλους τύπους ναῶν, σέ βασιλικές καί σέ σταυρεπίστεγους. Ἄλλοι βυζαντινοὶ τύποι, πῶ σπάνιοι, εἶναι ἀπλές βασιλικές μέ τροῦλλο, μικροὶ μονόχωροι τρίκογχοι καί ἐλεύθεροι σταυροί.

Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί καί μάλιστα τῶν δύο πρώτων κατηγοριῶν εἶναι ἐπίσης συνηθισμένοι κατά τήν μεταβυζαντινὴ ἐποχή καί μάλιστα σέ ὀρισμένες περιοχές ὅπως ἡ Εὐβόια, ἡ Ἀττική, ἡ Ἀργολίδα καί ἡ Ἡπειρος. Σέ δύο μόνον παραδείγματα θά ἐπισημανθοῦν κάποιες ἰσλαμικές ἰδέες: Στό καθολικό τῆς μονῆς Νταοῦ Πεντέλης ἐξὶ στηρίγματα γεφυρώνονται μέ τόξα καί ὑποβαστάζουν τόν τροῦλλο, ἴσως κατά μίμηση τζαμιῶν, ὅπως τό Ὑς Sefereli στήν Ἀδριανούπολη καί τό Eski Valide στήν Πόλη. Τό καθολικό τῆς Μονῆς Ἀγιοῦντος ἔχει τροῦλλο ἀντιστηριζόμενο ἀπό δύο τεταρτοσφαίρια, πάνω ἀπό ἓνα ὀρθογώνιο σέ κάτοψη χῶρο, ὅπως καί σέ διάφορα τζαμιά τῆς «κλασικῆς» περιόδου. Ἀλλά τά δύο αὐτά μεμονωμένα παραδείγματα δέν μποροῦν νά ἀλλάξουν τήν γενική ἄποψη περί ἀπουσίας Ὀθωμανικῶν ἐπιδράσεων, πού διατυπώθηκε παραπάνω.

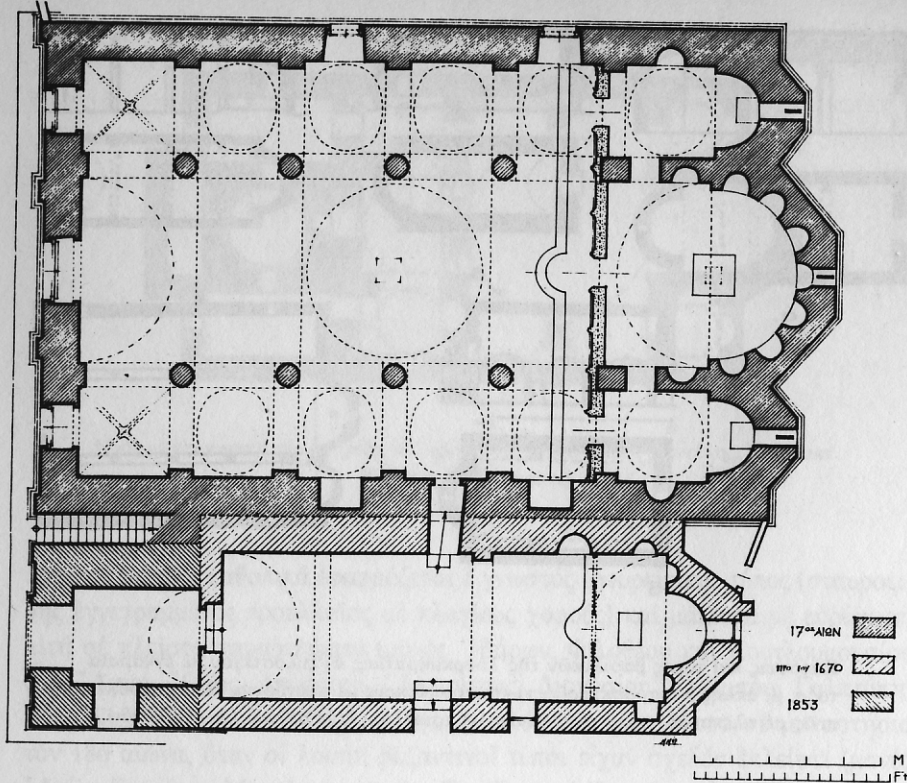
Κατόψεις καί τομές βασιλικῶν τῆς Τουρκοκρατίας: α) ξυλοστέγου μέ ἐγκάρσια τόξα, β) ἀπλῆς καμαροσκεποῦς, γ) καμαροσκεποῦς μέ σφενδόνια, δ) καμαροσκεποῦς μέ πλευρικά τυφλά ἀψιδώματα, ε) τρικλίτου ξυλοστέγου (Α. Ὀρλάνδος).

Μεγίστη ἀνάπτυξη παίρνει κατά τήν περίοδο τῆς ξένης ἐπικυριαρχίας ὁ ἀπλούστερος τύπος τοῦ μονοχάρου ναοῦ, πού συνήθως ἀποκαλοῦν βασιλική.

Μονόκλιτες ἢ τρίκλιτες βασιλικές, καλυπτόμενες μέ στέγη ξύλινη ἢ καμάρα μεγέθους συνήθως μικροῦ, ἀπαντοῦν σέ μεγάλο ἀριθμό σ' ὅλη τή χώρα. Μποροῦν νά σημειωθοῦν παραλλαγές: α) Στέγαση μέ ἀπλή καμάρα, μονόκλιτη. β) Στέγαση μέ καμάρα ἐνισχυομένη μέ ἐγκάρσια τόξα. γ) Στέγαση μέ καμάρα καί μέ τυφλά ἐσωτερικά ἀψιδώματα. δ) Βασιλικές δίκλιτες θολοσκεπεῖς. ε) Βασιλικές δίκλιτες ξυλόστεγες. η) Βασιλικές τρίκλιτες θολοσκεπεῖς.

Μιά νέα παραλλαγή ἀποτελοῦν οἱ περιοριζόμενες στήν Ἀθήνα καί τήν Ἀττική μονόκλιτες ἢ τρίκλιτες βασιλικές, οἱ στεγαζόμενες μέ καμάρες τῶν ὁποίων τά ἄκρα διαμορφώνονται μέ τεταρτοσφαίρια. Τό πρότυπό τους ἦταν πιθανότατα ὁ ναός τοῦ Ἅγίου Διονυσίου στόν Ἄρειο Πάγο, τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰῶνος.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι καί στά βενετοκρατούμενα μέρη ἐπικρατεῖ ὁ τύπος τῆς ἀπλῆς αἰθούσης μέ ἐνιαῖο χῶρο καί ξύλινη δικλινῆ τήν στέγη, ἔχει ὅμως ἐδῶ τελείως διαφορετικό χαρακτήρα (μορφές τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀπουσία τοιχογραφιῶν).

Τρίκλιτη βασιλική με τροῦλλο. Τό καθολικό τῆς μονῆς Φανερωμένης Σαλαμίως. Κάτοψη (Μ. Μπίρης).

Κατά τήν δεύτερη περίοδο, τόν 18ο καί 19ο αἰώνα, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἐπιβιώνουν ἀφ' ἑνός ὁ ἀγιορείτικος τύπος σέ λίγα πιά παραδείγματα καί ἀφ' ἑτέρου οἱ βασιλικές. Πλήν τῶν μικρῶν ὅμως μονοκλίτων αἰθουσῶν τώρα ἐμφανίζονται καί μεγάλες τρίκλιτες θολοσκεπεῖς, ἀλλά συνήθως ξυλόστεγες βασιλικές, τυπικά δείγματα τοῦ νέου ξεκινήματος τῆς ἐποχῆς τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Πολλά παραδείγματά τους ἔχομε στό Πήλιο, σέ οἰκισμούς τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, στήν Βόρειο Ἡπειρο (Μοσχόπολη) καί στά μεγάλα νησιά τοῦ Αἰγαίου. Οἱ μεγάλες αὐτές ξυλόστεγες βασιλικές ἐνίοτε ἔχουν ξυλόπηκτους ψεύτικους θόλους ἢ καί ἀνηρητημένες ὀριζόντιες ξύλινες ὀροφές, συνήθως μέ διακοσμήσεις. Σπανιότερη εἶναι ἡ παραλλαγή μεγάλης τρικλίτου βασιλικῆς μέ τροῦλλο (Φανερωμένη καί Ἅγιος Δημήτριος Σαλαμίως, Ἅγιος Γεώργιος Ζάχολης) καί θολοσκεπή τά κλίτη. Τυπικές περιπτώσεις στίς ὁποῖες ἡ «κλαϊκή»

οἰκοδομική δημιούργησε νέους τύπους κατά τήν δεύτερη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μποροῦν νά σημειωθοῦν ἀφ' ἑνός οἱ ἐπιπεδοστεγες ἐκκλησίες τῶν Κυκλάδων καί ἀφ' ἑτέρου μονόχωροι ναοί μέ ξύλινες στέγες στηριζόμενες σέ ἐγκάρσια ἐλεύθερα τόξα (Ἅγιος Ἀθανάσιος Κουβαρά Ἀττικῆς).

Στίς ὄσμιες αὐτές μεγάλες ἐκκλησίες οὐσιώδη συμπληρωματικά τυπολογικά στοιχεῖα εἶναι οἱ γυναικωνίτες καί οἱ ἐξωτερικές στοές. Οἱ γυναικωνίτες εἶναι ὑπερψωμένες ξύλινες κατασκευές πού καταλαμβάνουν τό δυτικό τμήμα τοῦ ναοῦ σέ ὁλόκληρο τό πλάτος του καί ἔχουν ξεχωριστή εἴσοδο. Οἱ στοές ἔχουν τά ἀπώτερα πρότυπά τους στήν Παλαιολόγεια περίοδο καί δέν εἶναι ἄσχετες μέ τόν αὐξημένο κοινωνικό ρόλο τῶν μεγάλων ναῶν τῆς ἐποχῆς (Ἡπειρος, Δυτική Μακεδονία, Πήλιο). Οἱ στοές ἀναπτύσσονται στήν νότια μακρά πλευρά τοῦ ναοῦ, στήν νότια καί τήν δυτική ἢ σέ σχῆμα Π περικλείουν τήν ἐκκλησία ἀπό τρεῖς πλευρές. Μπορεῖ νά εἶναι ξύλινες (χαγιάτια) ἢ τοξοστοιχίες μέ ξύλινες μονοκλινεῖς στέγες.

Τρόποι δομῆς καί ἀρχιτεκτονικές μορφές

Πολυμέρεια, τοπικές ιδιομορφίες καί διαφοροποιήσεις μεταξύ τῆς πρώτης καί τῆς δευτέρης περιόδου τῶν χρόνων μετά τήν Ἀλωση χαρακτηρίζουν τήν μορφολογία καί τίς κατασκευές τῆς ἐκκλησιαστικῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Σε μερικά παλαιότερα παραδείγματα τοῦ 15ου καί τοῦ 16ου αἰῶνος διατηροῦνται ἀκόμα οἱ τρόποι δομῆς τοῦ Βυζαντίου μέ τήν χρήση τοῦβλων καί ἀκόμα τοῦ πλινθοπερικλείστου συστήματος (καθολικά τῆς Ἀντινίσσας, τοῦ Δούσικου, τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους). Γιά φτωχότερα ὅμως μνημεῖα κανόνα σχεδόν ἀποτελεῖ ἡ ἀργολιθοδομή μέ ἀκατέργαστες πέτρες καί ἄφθονο κονίαμα. Ἐνίοτε στίς πέτρες παρεμβάλλονται καί τοῦβλα ἢ κεραμίδια σέ θέσεις τυχαῖες. Σπανιότερη εἶναι μία μικρή κατασκευή μέ λαξευτούς λίθους σέ σημεῖα τοῦ ναοῦ ὅπου ταίριαζε μία μεγαλύτερη ἐπιμέλεια, ὅπως στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἢ στόν τροῦλλο (Μονή Ρεντίνας). Διατηροῦνται ἐπίσης κατά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα τά ἐμφανή τόξα ἀπό τοῦβλα στά ἀνοίγματα.

Οἱ θόλοι καί τά τόξα (ὅσα μποροῦν νά ἐξετασθοῦν κάτω ἀπό τά ἐπιχρίσματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ναῶν) γίνονται κατά κανόνα ἀπό χονδρολαξευμένους, πλακοειδεῖς ἢ καί ἀργούς λίθους. Ὑπάρχουν ὅμως καί περιπτώσεις ἐλαφρᾶς κατασκευῆς ἀπό λεπτά τοῦβλα (Ἅγιος Γεώργιος Κερδυλίων, καθολικά Πέτρας καί Φλαμουρίου κ.ἄ.). Ὅπως καί στούς βυζαντινοῦς ναοῦς ἐφαρμόζονται καμάρες, τεταρτοσφαίρια, ἡμισφαιρικοί θόλοι, σταυροθόλια καί πλήρεις τροῦλλοι. Οἱ τεταρτοκυλινδρικοί θόλοι περιοχῆς Λιγουριοῦ καί Κυνουρίας εἶναι ἴσως φραγκι-

κίωνων ἐπέβαλε τὴν χρῆση κτιστῶν πεσσῶν ἢ καὶ κτιστῶν κίωνων ἐπιχρισμένων ἐξωτερικῶς, ἀπὸ μικροῦς πῶρινους σπονδύλους ("Ἅγιος Γεώργιος Κερδυλίων, καθολικά Ἀστερίου Ἀττικῆς καὶ Κρανιάς).

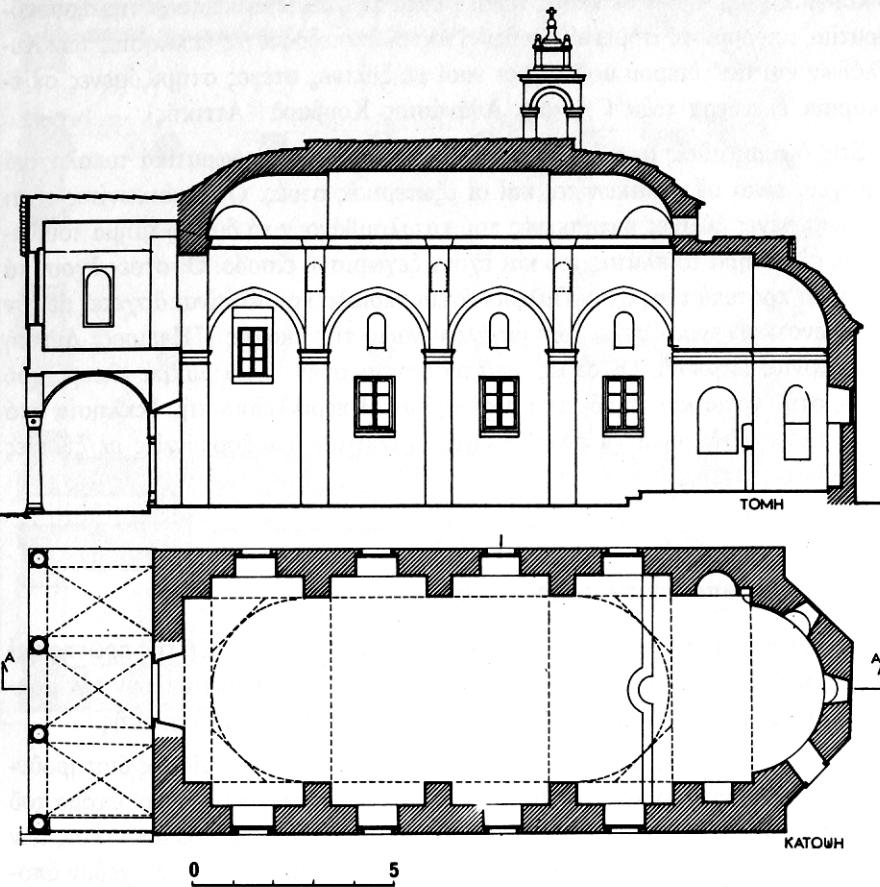
Τὰ παράθυρα τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν ἀκολουθοῦν τὰ παλαιότερα πρότυπα, συνεχῶς ὅμως, γιὰ λόγους τεχνικοῦς καὶ ἄλλους, τὰ ἀνοίγματά τους γίνονται μικρότερα. Τὰ τόξα στὰ ὁποῖα καταλήγουν πρὸς τὰ πάνω μποροῦν νὰ εἶναι λαξευμένα σὲ μιὰ πλάκα ἢ μιὰ πέτρα. Σὲ ὄψιμα παραδείγματα τὰ παράθυρα παίρνουν τὴν μορφή πολεμίστρας, πολὺ στενά πρὸς τὰ ἔξω διευρυνόμενα πρὸς τὰ μέσα, ἀλλὰ καὶ οἱ πόρτες γίνονται μικρές καὶ χαμηλές, ἐνίοτε μὲ ἀνακουφιστικὸ τόξο πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο, στό τύμπανο τοῦ ὁποῖου μποροῦσε νὰ ὑπάρχει τοιχογραφημένη παράσταση.

Ἡ διάπλαση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν καὶ ἡ διακόσμησή τους παρουσιάζει λιτότητα. Σὲ μεγάλα καθολικά τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῆς Θεσσαλίας ἔχομε τυφλά ἀψιδώματα, πού θυμίζουν τὴν «σχολή» τῆς Πρωτευούσης τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας. Συνήθεις παραμένουν οἱ ὀδοντωτές ταινίες σὲ γείσα, μονές ἢ διπλές. Τὰ κεραμεικὰ κοσμήματα γίνονται σπάνια (ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας). Συχνότερα γίνονται τώρα τὰ ἐφυσωμένα πιάτα στὶς προσόψεις, πού θυμίζουν τὰ βυζαντινὰ σκυφία. Τὰ πιάτα αὐτὰ εἰσάγονται κυρίως ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς ἀνατολῆς (Νικαίας, Κωνσταντινουπόλεως, Κιουτάχειας). Οἱ τρούλλοι ἐξωτερικῶς στὰ μνημεῖα 16ου καὶ 17ου αἰῶνος ἀντιγράφουν στὰ μεγάλα καθολικά τὰ παλαιολόγια πρότυπα μὲ ἀψιδώματα (Ἁντινίτσα) ἢ καὶ μὲ κιονίσκους στὶς γωνίες (καθολικά Ἁγίου Ὁρους, Μετεώρων, Μονῆς Ρεντίνης), ἀργότερα ὅμως γίνονται χαμηλοὶ καὶ ἐνίοτε τυφλοὶ, κατὰ μίμηση τῶν Ὀθωμανικῶν τζαμιῶν.

Ἡ ἐξωτερικέυση τῆς δομῆς τῶν βυζαντινῶν ναῶν μὲ τὴν διάπλαση κεραιῶν, ἀετωμάτων κ.τ.λ. τώρα βαθμιαίως καταργεῖται καὶ ἐνιαῖες δικλινεῖς στέγες, ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου διατάξεως τῶν θόλων, ἔρχονται νὰ καλύψουν ὀλόκληρον τὸν ναό, πλὴν τοῦ τρούλλου πού προεξέχει (καθολικὸ Μονῆς Βράχας λ.χ.).

Τὸ ἐξωτερικὸ τῶν ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας, λόγῳ κυρίως τῶν μικρῶν ἀνοιγμάτων, ἦταν σκοτεινὸ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἐνός χώρου ἰδιότυπου πού τὸν χαρακτήριζε ἡ μυστικοπάθεια καὶ ἡ περισυλλογὴ καὶ ταίριαζε στὴν ψυχρὸσύνθεση τῶν ὑποδούλων χριστιανῶν. Στὴν αἴσθηση τοῦ χώρου συνέβαλλε καὶ ἡ διακόσμηση μὲ τοιχογραφίες πού ἀναπτύσσεται σ' ὅλες τίς ἐλεύθερες ἐπιφάνειες καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν συνεχὴ μείωση τῆς κλίμακος τῶν ἀπεικονιζομένων μορφῶν καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση σκοτεινῶν τόνων.

Μεγάλη σημασία γιὰ τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον παίρνουν τώρα τὰ ξυλόγλυπτα πού τὸν διακοσμοῦν, τέμπλα, δεσποτικοὶ θρόνοι, προσκνητάρια, πλάισια φορητῶν

Μονόκλιτη βασιλική καλυπτόμενη μὲ καμάρια καὶ τεταρτοσφαίρια. Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κολοκύνθη στὴν Ἀθήνα, σὲ κάτωψη καὶ τομῆ (Α. Τανούλας).

κῆς καταγωγῆς. Νέο στοιχεῖο στὴν θολοδομία εἶναι τὰ κωνικά ἡμίχωνια πού ὑποβαστάζουν τεταρτοσφαίρια σὲ ὀρισμένες βασιλικές τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ ξύλινοι ἔλκυστήρες στὰ τόξα, καθὼς καὶ οἱ ξυλοδεσιές τῶν τοίχων ἀποτελοῦν συνήθη πρακτικὴ τῶν μαστόρων τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὰ μικρά οἰκονομικά μέσα δὲν ἐπέτρεψαν κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τὴν ἐξάσκηση τῆς μαρμαρικῆς. Ὑπάρχουν περιπτώσεις διακοσμήσεως μὲ ἀνάγλυφα πού ἐφαρμόζονται σὲ δευτέρη χρῆση, ὅπως στὸν Ἀρμᾶ Εὐβοίας καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Ἄνω Βόλου. Ἡ δυσκολία ἐξευρέσεως ἢ νέας λαξεύσεως μαρμαρίνων

εικόνων κ.τ.λ. Γλυπτά σε μάρμαρο δέν γίνονται πιά. Τά ξυλόγλυπτα τέμπλα τής εποχής φαίνεται ότι είχαν ως αφιετηρία τους τήν Κρήτη, ἄριστα δέ καί πρώιμα παραδείγματά τους σώζονται στήν Πάτμο. Ἄργότερα διαδίδονται στά ἔνετοκρατούμενα Ἑπτάνησα καί ἀπό ἐκεῖ στήν Ἡπειρο καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Τά τέμπλα χαρακτηρίζονται ἀπό τό μεγάλο τους σχετικῶς ὕψος, τήν τριπλή καθ' ὕψος διαίρεση καί τόν συνεχῶς ἐπαυξανόμενο φόρτο τοῦ ἀναγλύφου διακόσμου. Τά μεταβυζαντινά τέμπλα χωρίζουν σχεδόν πλήρως τό ἱερό ἀπό τόν κυρίως ναό, φθάνοντας σέ ὕψος τούς θόλους ἢ τήν ὀροφή καί παίρνοντας ἐνίοτε μορφή βαρειά ἀργότερα, ἴσως κατά ρωσική ἐπίδραση. Κρατοῦν τήν παλιά διάταξη τῶν κιονίσκων πού στηρίζουν ἕνα ἐπιστύλιο, τῆς κάτω ζώνης μέ θωράκια (ξύλινα καί κατάκοσμα) καί τῆς ἄνω ζώνης μέ εἰκόνες. Πάνω ἀπό τό ἐπιστύλιο ὑπάρχει μία ζωφόρος μέ εἰκονίδια πού ἔχουν γιά θέμα τήν «μεγάλη δέηση» ἢ τίς δώδεκα δεσποτικές ἑορτές. Ψηλότερα ὑπάρχει, ἴσως, γείσο καί μέγας σταυρός.

Κατά τή δεύτερη περίοδο, τόν 18ο κυρίως αἰῶνα, ἡ πολυμέρεια καί οἱ τοπικές ἰδιομορφίες αὐξάνονται ἀκόμα περισσότερο στόν ἑλληνικό χῶρο καί, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἡ ἀποδοχή ξένων μορφικῶν στοιχείων, συνήθως ἐκλαϊκευμένων, συνηθίζεται.

Οἱ τοιχοποιεῖες στούς ναούς εἶναι ἀμελέστερες καί ἀπλές, ἐνίοτε ὁμως γίνονται ἐξαιρετικά ἐπιμελεῖς, ἰσόδομες, ἀπό μικρούς λαξευτούς λίθους (ὀκταγωνικοί ναοὶ Δημητσάνας καί Βαλτεσίνικου, Ἅγιοι Θεόδωροι Κάμπου Ἀβίας). Αὐτό πού ἐντυπωσιάζει εἶναι ἡ ἀναβίωση τῆς μαρμαρικῆς: Πιθανότατα, ἡ στροφή τῆς Ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς τά ἀνάγλυφα σέ λευκό μάρμαρο κατά τήν ἐποχή τοῦ Τουρκικοῦ μπαρόκ (πού σημειώθηκε στό προηγούμενο κεφάλαιο) καί ἡ ἀπασχόληση Ἑλλήνων μαρμαράδων σέ τζαμιά καί ἄλλα ἔργα τοῦ 18ου αἰῶνος, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ταχυτάτη διάδοση ἐνός νέου τρόπου διακοσμήσεως. Στό Ἅγιον Ὄρος, στά νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους καί στό Πήλιον συνηθίζονται μαρμάρινα θυρώματα; πλαίσια παραθύρων καί παντοειδεῖς διακοσμητικῆς πλάκες ἀπό λευκό μάρμαρο (ἢ καί ἀπό πωρόλιθο), στίς ὁποῖες ἀναπτύσσεται τό ἰδιάζον θεματολόγιο τοῦ Ὀθωμανικοῦ μπαρόκ ἢ ροκοκό μαζί μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις πηγαιῶν γούστου καί πάντοτε λαϊκοῦ χαρακτήρος. Τά ἀνακαμπτόμενα σύνθετα τόξα πάνω ἀπό τά ἀνοίγματα δέν ἀφήνουν ἀμφιβολία γιά τήν ἀφετηρία τῶν θεμάτων αὐτῶν. Τά ἴδια τόξα ἢ καί ἀπλούστερα κλείνουν πρὸς τά πάνω τά τυφλά ἀψιδώματα πού διαμορφώνουν ἐνίοτε ἐξωτερικῶς τίς ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ, σέ μία ἢ σέ δύο στάθμες· ἀποτελοῦν τήν τελευταία ἐπιβίωση τῶν ἀψιδωμάτων τῆς ἄλλοτε βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἐγινε ἤδη λόγος γιά τήν γενίκευση τῶν ἀπλῶν δικλινῶν στεγῶν, τήν ταχεία ὑποχώρηση τῆς θολοδομίας, καθῶς καί γιά τούς ξυλοπήκτους θόλους πού ἔμφα-

νίζονται ἐνίοτε στό ἐσωτερικό μεγάλων ναῶν. Εἶναι πάλι μιὰ εὐτελής κατασκευὴ συνηθισμένη σέ κατοικίες (τσατμάδες ἢ μαγαδατιά) πού υἰοθετεῖται στήν ναοδομία. Στήν ἴδια κατηγορία ἀνήκουν τά μεγάλα ξύλινα γείσα, οἱ ξύλινες ἐξωτερικές στοές (χαγιατία), οἱ πολύχρωμες ὀροφές καί οἱ ξυλοδεσιές νεωτέρων ἐκκλησιῶν στήν Ἡπειρο, τήν Μακεδονία καί τό Πήλιο. Οἱ δικλινεῖς στέγες, τόσο σέ βασιλικές ὅσο καί σέ ἄλλους τύπους ναῶν παρουσιάζουν συνήθως θλάση στίς δύο στενές πλευρές τοῦ κτηρίου (μισό κεντρί ἢ κομμά).

Στίς ὄψιμες ἐκκλησίες τῆς Τουρκοκρατίας οἱ τροῦλλοι εἶναι πῶ σπάνιοι. Οἱ μαστόροι μέ δυσκολία μιμοῦνται τίς παλιές μορφές, ἀλλά ἐνίοτε ἀντιγράφουν πολύ παλαιότερα πρότυπα. Στήν Φανερωμένη τῆς Σαλαμίνας λ.χ. ἔχομε ἕνα τυπικό «ἀθηναϊκό τροῦλλο». Ἡ ἀναβίωση τῆς λιθοξοικῆς στήν Μάνη θά κάνει δυνατή τήν δημιουργία καί νέων μορφῶν τροῦλλων, ὅπως τῆς Μονῆς Καράβελη (1808).

Ἡ πολυμέρεια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς ναοδομίας τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος κάνει πολύ δύσκολη τήν γενική τους ἐξέταση. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στά νησιά τοῦ Αἰγαίου τήν ἴδια ἐποχή κτίζονται πολύ ἀπλούστερες καί συνήθως μικρότερες ἐκκλησίες μέ βαρεῖς τοίχους, θόλους, ἐπίπεδα δώματα, λευκά ἐξωτερικά ἐπιχρίσματα καί πλαστικούς ὄγκους. Στήν ἀρχιτεκτονική αὐτή ἔχουν εἰσδύσει πολλά στοιχεῖα τόσο τῆς ἀναγεννησιακῆς μορφολογίας ὅσο καί τοῦ διακοσμητικοῦ θεματολογίου τοῦ Ὀθωμανικοῦ μπαρόκ ἢ ροκοκό, μέ λαϊκό πάντοτε χαρακτήρα. Στίς λίγες πλέον βενετοκρατούμενες περιοχές (δηλαδή στά Ἑπτάνησα) ἡ ἀποδοχή τῶν ἀναγεννησιακῶν ἀρχιτεκτονικῶν τρόπων εἶναι πλήρης.

Τά μνημεῖα

Ὁ μνημειακός πλοῦτος πού ἄφησαν στόν ἑλληνικό χῶρο οἱ αἰῶνες τῆς ξένης ἐπικυριαρχίας εἶναι πολύ μεγάλος. Παρά ταῦτα καί παρά τό ὅτι οἱ ἀρχαιακές πηγές καί οἱ ζωντανές ἀκόμα ἄμεσες πληροφορίες εἶναι ἄφθονες, δέν ἔχει ἀκόμα γίνει ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα πού τοῦ ἀρμόζει. Ἀκόμα καί τά μεγάλα καί πλούσια καθολικά τοῦ 16ου αἰῶνος, τά ὁποῖα δέν ὑστεροῦν σέ καλλιτεχνική καί ἱστορική ἀξία τῶν βυζαντινῶν μνημείων, παραμένουν σχεδόν ἄγνωστα στήν ἐπιστήμη. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι σέ πολλά ἀπό αὐτά σώζονται ἄριστες τοιχογραφίες, σύνολα μοναδικῆς ἀξίας τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰῶνος.

Στήν πρώτη περίοδο, στά μνημεῖα πού ἀκολουθοῦν μέ συντηρητισμό τήν βυζαντινὴ παράδοση καί μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς μεταβυζαντινά, τήν πρώ-

τη θέση έχουν τὰ μεγάλα καθολικά τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους, Κουτλουμουσίου, Φιλοθέου, Ἰβήρων, Διονυσίου καὶ Σταυρονικήτα, καθὼς καὶ πολλά μικρότερα παρεκκλήσια καὶ ναῦδρια σὲ μετόχια καὶ σκῆτες. Ἐξίσου σπουδαία εἶναι ὀρισμένα καθολικά στὴν Θεσσαλία, κυρίως τῶν Μετεώρων (Μονῶν Μεταμορφώσεως, Βαρλαάμ, Ρουσάνου καὶ Ἀναπαυσᾶ), ἀλλὰ καὶ τοῦ Δούσικου (τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος), τοῦ Φλαμουρίου, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Ἀγιάς, τῆς Πέτρας καὶ τῆς Σουρβιάς.

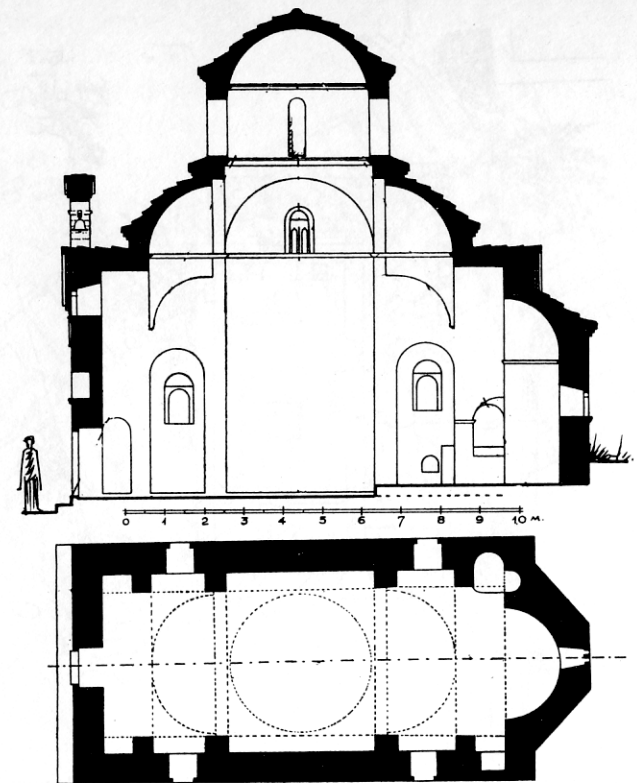
Στὸν εὐρύτερο μακεδονικὸ χῶρο σημαντικὰ μνημεῖα τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι τὰ καθολικά τῶν μονῶν Εἰκοσιφοινίσσης, Ἀγιάς Ἀναστασίας τῆς Φαρμακουλτρίας ἔξω ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία παρὰ τὴν Καστοριά καὶ τῆς Ζάβορδας, ἴδρυμα τοῦ Ὁσίου Νικάνορος, μὲ μεγάλης ἀξίας τοιχογραφικὸ διάκοσμο. Τὸ σπουδαῖο καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου στὸν Ὀλυμπο εἶναι κατεστραμμένο.

Δύο μεγάλα καθολικά τοῦ 16ου αἰῶνος ἄξια προσοχῆς εἶναι τῶν μονῶν Ἀγάθωνος (κοντὰ στὴν Ὑπάτη) καὶ Γαλατάκη στὴν Εὐβοία. Στὴν Εὐβοία ἐπίσης σώζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ἀρμᾶς καὶ ὀρισμένοι ἀξιόλογοι σταυρεπίστεγοι στὴν περιοχή τῆς Βάθειας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἀττικῆς: οἱ ναοὶ τῶν τουρκοκρατουμένων Ἀθηνῶν εἶναι ταπεινὲς βασιλικές, ἐνῶ τῆς γύρω ὑπαίθρου μεγάλοι, τρουλλαῖοι, κτισμένοι μὲ προθέσεις: Τὰ καθολικά τῶν μονῶν Ἀστερίου, Πεντέλης, Καρέα, Νταοῦ Πεντέλης, ἡ Ζωοδόχος Πηγή στό Μαρκόπουλο, ὁ Ἅγιος Νικόλαος Μενιδίου, οἱ δύο ναοὶ τῆς Κοιμήσεως στὸν Ὠρωπὸ καὶ στό γειτονικὸ Συκάμνο καὶ ἄλλοι.

Στὴν Ἠπειρὸ τὰ μνημεῖα τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι σχετικῶς νεότερα· σημειώνονται οἱ μονές Ἄβελ, Σωσίνου, Ζίτσας, ὁ Ἅγιος Μηνᾶς Μονοδενδρίου καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος Βίτσας, περιοχῆς Ζαγορίου. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς μονυδρίων τῆς Τουρκοκρατίας ἀπαντᾷ ἐδῶ καὶ πολλὰ ἄλλα βρίσκονται στὴν Βόρειο Ἠπειρὸ, γνωστὰ κυρίως ἀπὸ τὴν δημοσίευσή τους (περ. Monumentet).

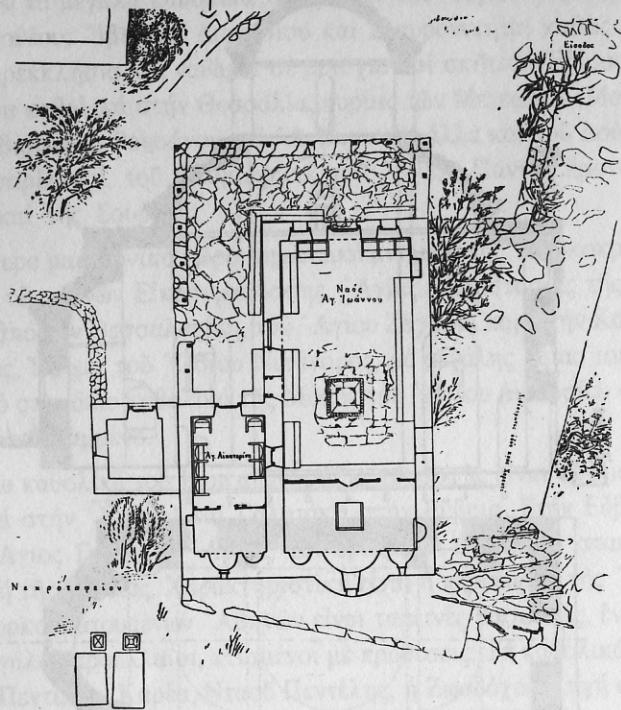
Ναοὶ γνωστοὶ στὴν Πελοπόννησο τῆς πρώτης περιόδου μποροῦν νὰ σημειωθοῦν στὰ Χρῦσαφα, στὴν Κυνουρία (Μονὴ Λουκοῦς), στὴν Λακωνία (Μονὴ Ζερμπίτσας), παρὰ τὸν Αἴγιον (Μονὴ Ταξιαρχῶν) καὶ στὴν Μάνη. Ἀξιόλογα μνημεῖα τῆς δευτέρας ἐνετοκρατίας (1685-1715) ὑπάρχουν στὴν Μονεμβασιά (τελευταία φάση τοῦ Ἐλκομένου, Παναγία ἡ Κρητικιά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Λικινίου), στὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἀκροκορίνθου καὶ στό Ναύπλιον (Ἁγία Σοφία).

Στὰ ἐνετοκρατούμενα νησιά ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἔγινε πλήρης ἀποδοχὴ τῶν τρόπων τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅπως στὴν Ζάκυνθο (Ἁγία Τριάς 1511, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Μώλου, Φανερωμένη, Κυρία τῶν Ἀγγέλων), στὴν Κέρκυρα (Ἅγιος Μάρκος, Παντοκράτωρ, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, Ἅγιος Νι-

Μονὴ Ἀγνοῦντος. Καθολικὸ. Κάτοψη καὶ τομὴ (Ε. Στίκας).

κόλαος τῶν Γερόντων) καὶ στὴν Κεφαλληνία (Μονὴ Σισίων). Στὴν Κρήτη συγχρόνως κτίζονται πλὴν τῶν καθολικῶν καὶ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες κατὰ τοὺς βενετσιάνικους τρόπους (Ἁγία Τριάς τῶν Τζαγκαρόλων, καθολικὸ Μονῆς Ἀρκαδίου), ἀλλὰ καὶ ἀπλούστατα μικρὰ ναῦδρια χωρὶς προθέσεις. Στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ὁ μνημειακὸς πλοῦτος εἶναι πολὺ μεγάλος. Στὶς Κυκλάδες ὑπάρχουν δεκάδες «λαϊκῶν» ναυδρίων μὲ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον τὸ καθ' ἓνα, ὅπως καὶ μερικὰ ἐπάνωμα μνημεῖα ἄξια προσοχῆς (ἡ Παραπορτιανὴ τῆς Μυκόνου, ἡ Λογκοβάρδα στὴν Πάρο, ἡ Πανάχραντος στὴν Ἄνδρο, ἡ Χρυσοπηγὴ στὴν Σίφνο). Στὰ Δωδεκάνησα ξεχωρίζουν οἱ μικροὶ ναοὶ τῆς Χώρας Πάτμου (Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Τίμιος Σταυρός) καὶ τῆς Ρόδου. Στὴν Σάμο ἔχομε τὰ καθολικά τῶν μονῶν τῆς Βροντιανῆς, τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῆς Μεγάλης Παναγιάς καὶ στὴν Χίον τὸν Ἅγιο Μηνᾶ (ἀλλοιωμένο σήμερα) καὶ τὸν Ἅγιο Βασίλειο τῶν Πετροκοκκίνων, τοῦ 16ου αἰῶνος, στὸν ὁποῖο εἶχαν ἤδη γίνει ἀποδεκτὲς πλήρως οἱ μορφές τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως.

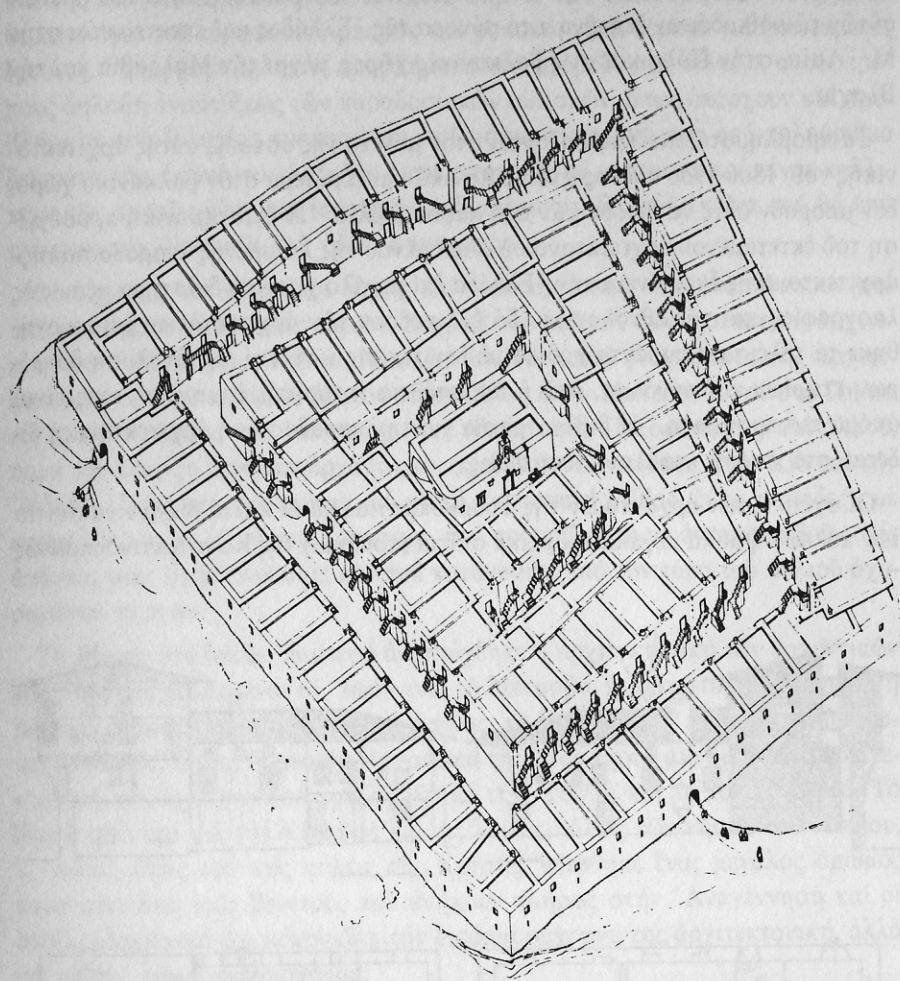

Ξυλόστεγη μονόκλιτη βασιλική με παρεκκλήσιο και ξύλινη στοά. "Άγιος Ιωάννης Ζαγοράς. Κάτοψη (Δ. Πικιώνης).

Ἐκκλησιαστικά μνημεῖα τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνος ἔχομε κατὰ δεκάδες σέ περιοχές στίς ὁποῖες τό ἑλληνικό στοιχεῖο γνώρισε τήν οικονομική εὐημερία καί δέν ὑπῆρχαν Τούρκοι (Πήλιον, Δυτική Μάνη, νησιά τοῦ Αἰγαίου) ἢ βρίσκονταν σέ θέση μειονεκτική (Σιάτιστα, Ἐλευθερούπολις, Ζουπάρι καί ἀργότερα Ἰωάννινα καί Θεσσαλονίκη). Ἡ συστηματική δημοσίευση πού θά ἐπιτρέψει τήν ἔνταξή τους στήν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, παραμένει ἕνα αἶτημα γιά τήν ἑλληνική ἐπιστήμη.

Μή ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα κατὰ τό διάστημα τῆς ξένης ἐπικυριαρχίας.

Ἡ ἀνερχόμενη νέα τάξη τῶν οικονομικῶς ἰσχυροτέρων Ἑλλήνων, κατὰ τήν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, γιά νά καλύψει τίς ἀνάγκες της (κοινωνικῆς προβολῆς καί καλύτερου τρόπου ζωῆς) θά ζητήσει μεγαλύτερες καί καλύτε-

Τό κάστρο τῆς Κιμάλου πού κτίσθηκε βάσει σχεδίου κατὰ τόν 16ο αἰῶνα, σέ ἀναπάρσταση (Hoepfner - Schmidt).

ρες κατοικίες καί θά δώσει τίς δυνατότητες ἀναπτύξεως τῆς κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἔτσι ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος περίπου θά ἀρχίσουν νά κτίζονται τά γνωστά ἀρχοντικά σπιτία σέ διάφορες πόλεις καί οἰκισμούς. Φορεῖς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς εἶναι μαστόροι πού ἀποτελοῦν τά λεγόμενα συνάφια ἢ ἰσνάφια καί μετακινοῦνται κάθε χρόνο, κτίζοντας σπιτία μικρά ἢ μεγάλα ἀρχοντικά. Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ εἶναι ὅτι θά ἀναπτυχθεῖ μία μορφολογία καί ἕνα σύστημα

τύπων πού λίγο ή πολύ θά έχει κοινά στοιχεία. Ἡ δραστηριότητα τῶν ομάδων αὐτῶν τῶν οἰκοδόμων ξεπερνάει τά σύνορα τῆς Ἑλλάδος καί ἐπεκτείνεται στήν Μ. Ἀσία, στήν Πόλη καί στίς βαλκανικές χώρες, μέχρι τήν Μολδαβία καί τήν Βλαχία.

Τά προβλήματα, πού ἐμφανίζονται στήν μελέτη τῆς ἀστικής αὐτῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 18ου-19ου αἰῶνος στόν ἑλληνικό καί εὐρύτερα στόν βαλκανικό χώρο, δέν μποροῦν οὔτε νά θιγοῦν κἄν στό παρόν βιβλίο. Ἡ ἐπιστημονική προσέγγιση τοῦ ἐκτεταμένου ἀρχιτεκτονικοῦ φαινομένου τῆς λεγομένης «παραδοσιακῆς» ἀρχιτεκτονικῆς ἔχει γίνει στήν Ἑλλάδα ἐπί μεγάλο χρονικό διάστημα μέσω τῆς λαογραφίας καί τῆς ἐθνολογίας. Τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχιτεκτόνων δημιουργήθηκε τά τελευταῖα σαράντα χρόνια μέ τήν τεκμηρίωση καί τήν ἀνάλυση διαφόρων κτηρίων καί συνόλων, ἐνῶ ἡ προσπάθεια ἱστορικῆς ἐρμηνείας τους εἶναι ἀκόμα πιό πρόσφατη. Ἡ βιβλιογραφία γιά τήν παραδοσιακή ἀρχιτεκτονική δίδεται στό παρόν κεφάλαιο ἰδιαιτέρως.

Οἱ σχέσεις τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Τουρκοκρατίας μέ τά παλιά βυζαντινά σπίτια τῶν πόλεων ἤ μέ τά μεγάλα τούρκικα σπίτια (κονάκια) τῆς Κωνσταντινουπόλεως

Ἀρχοντικό τῆς Τουρκοκρατίας. Τοῦ σιορ-Μανωλάκη στήν Βέροια. Ὦση, τομή καί κατόψεις σέ δύο στάθμες (Ν. Μουτσόπουλος).

καί τῆς Μ. Ἀσίας, καθῶς καί τά κοινά σημεῖα τῶν διακοσμῆσεών τους μέ τό θεματολόγιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μπαρόκ καί ροκοκό, εἶναι θέματα γιά ἐκτεταμένες ἐρευνες. Ὑπάρχουν ἄλλωστε προβλήματα πού ἀφοροῦν στά σύνολα, στούς τρόπους δηλαδή ἀναπτύξεως τῶν παραδοσιακῶν οἰκισμῶν, ὅπως ὑπάρχουν καί προβλήματα μεθοδολογίας προκειμένου νά ἐπισημανθοῦν ἀνάμεσα στά πολυάριθμα δείγματα τῆς ἀνωνύμου «λαϊκῆς» ἀρχιτεκτονικῆς τά κτίσματα πού εἶναι καλλιτεχνικῶς καταξιωμένα καί ἱστορικῶς ἐνδιαφέροντα, δηλαδή ἐκεῖνα πού θά ἐπιτρέψουν τήν ἐρμηνεία τοῦ ὅλου φαινομένου.

Οἱ τεχνικές καί οἱ τρόποι δομῆς καί διακοσμῆσεως, πού ἀναπτύσσουν στά σπίτια οἱ μαστόροι τῶν ἰσναφιῶν, ἐπηρεάζουν καί τήν ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική (Ἀμπελάκια, Πήλιο, Μακεδονία). Τά κοινά γνωρίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους εἶναι ἀλλοῦ ἐμφανέστατα (ὅπως στήν Μακεδονία καί στό Πήλιο π.χ.), ἀλλοῦ ἀφανή καί ἀποσπασματικά (ὅπως στήν Πελοπόννησο) καί ἀλλοῦ, παρά τήν ὑπαρξη μεγάλων ἀρχοντικῶν, σχεδόν ἄγνωστα (ὅπως στήν Χίο καί τήν Ὑδρα). Πρόκειται γιά κτήρια, μέ μικτή κατασκευή (λίθος, ξύλο σοβάδες), μέ στέγη ξύλινη, μέ δύο ἤ τρεῖς ὀρόφους, πού προορίζονται νά ἀνταποκριθοῦν στίς ἀνάγκες μιᾶς ζωῆς πλουσίας καί πού κατάγονται ἀπό τόν τύπο τοῦ παλιοῦ ὀχυρωμένου πύργου.

Τά κέντρα στά ὁποῖα ἰδιαίτερα ἀναπτύχθηκε ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι τά Ἰωάννινα, τό Μέτσοβο, ἡ Σιάτιστα, ἡ Καστοριά, ἡ Βέροια, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Φιλιππούπολις, τό Πήλιο, τά Ἀμπελάκια, ἡ Ἄρτα, ἡ Λέσβος, κ.τ.λ. Τά μεγάλα ἀρχοντικά τῆς Χίου ἔχουν μία δική τους ἀρχιτεκτονική πού ἔχει περισσότερη σχέση μέ τήν Ἰταλία καί τά τοπικά ὑλικά. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν Κέρκυρα καί τίς λοιπές πόλεις τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου. Σ' αὐτές, ὅπως καί στίς πόλεις τῆς Κρήτης, κτίσθηκε ἕνας μεγάλος ἀριθμός κατοικιῶν ἀπό τοῦς Βενετούς πού ἀνήκουν πλήρως στήν Ἀναγέννηση καί οἱ ὁποῖες ἐπηρεάσαν ὄχι μόνον ὅλη τήν ἐντόπια σύγχρονή της ἀρχιτεκτονική, ἀλλά καί αὐτήν τῆς Τουρκοκρατίας.

Βιβλιογραφία XVIII

- Ἀγοροπούλου-Μπιρμπίλη Ἀ., Ἡ ἀρχιτεκτονική τῆς πόλεως Κερκύρας κατά τήν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας, Ἀθήναι, 1976, σ. 254-288.
 Βακαλόπουλος Ἀ., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 3 τόμοι, Θεσσαλονίκη.
 Βασιλειάδης Δημ., Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναί βασιλικά τῶν Κυκλάδων, Ἐπετ. Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, Β', 1962, σ. 318-645.

- Βασιλειάδης Δημ.*, Τό ἀχειροποίητο σύμπλεγμα τῆς Παραπορτιανῆς Μυκόνου, Ἀρχιτεκτονική, 5, 1961, σ. 29-54.
- Allatius Leo*, The newer Temples of the Greeks (Anthony Cutler Editor), University Park, 1969.
- Bouras Ch.*, The Byzantine Tradition in the Church Architecture of the Balkans in the 16th and 17th Centuries, The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople (J.J. Yiannias ed.), Charlottesville, 1991, σ. 107-150.
- Bouras Ch.*, Ottoman-baroque decorative Style in the Aegean Islands (18th cent.). Studies in Honour of Speros Vryonis J.r. New York, 1993.
- Δημακόπουλος Ἰ.*, Ὁ Sebastiano Serlio στά μοναστήρια τῆς Κρήτης, Δ.Χ.Α.Ε., Στ', 1970-72, σ. 233-245.
- Grabar A.*, L'art du Moyen Age en Europe Orientale, Paris, 1968.
- Ζήβας Διον.*, Ἡ ἀρχιτεκτονική τῆς Ζακύνθου, Ἀθήναι, 1970, σ. 99-170.
- Huber Paul*, Athos, Leben, Glaube, Kunst, Zürich, 1969.
- Ἰάκωβος Κλεομβρότου*, Mytilena Sacra, Α'-Γ', Ἀθήναι, 1971-1986.
- Καδᾶς Σωτ.*, Τό Ἅγιον Ὄρος, Τά μοναστήρια καί οἱ θησαυροί τους, Ἀθήνα, 1979.
- Καζανάκη Μ.*, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στόν Χάνδακα τόν 17ο αἰῶνα, Θησαυρίσματα, 11, 1974, σ. 251-283.
- Καλλιγᾶς Π.*, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα (Κερκύρας), Κερκυραϊκά Χρονικά, 14, 1968, σ. 94-145.
- Κουμανούδης Ἰ.*, Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική τῆς νήσου Θήρας, Ἀθήναι, 1960.
- Kiel M.*, Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period, Maastricht, 1985.
- Koumoulides John, Walter Chr.*, The Art and Architecture of the Monastery of St. Panteleimon, London, 1975.
- Μαραγκοῦ Λ.*, Ἀμοργός, Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας, Ἀθήνα 1988.
- Μουτσόπουλος Ν.*, Ἡ Παληαχώρα τῆς Αἰγίνης, Ἀθήναι, 1962.
- Μουτσόπουλος Ν.*, Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη, 1973.
- Μουτσόπουλος Ν.*, Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη, 1964.
- Μπούρας Χ., Καλογεροπούλου Α., Ἀνδρεάδη Ρ.*, Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήναι, 1970.
- Μπούρας Χ.*, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἄλωση, Ἀρχιτεκτονικά Θέματα, 3, 1969, σ. 164.
- Μυλωνᾶς Π.*, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Ν. Ἔστια, 1963, τ. 875, σ. 188-207.
- Manoussacas Man*, Structure sociale de l'Hellenisme post-byzantin, Akten XVI, Internat. Byzantinistenkongress, Wien, 1981, I, 2, σ. 791.
- Mylonas P.*, L'architecture du Mont Athos, Θησαυρίσματα, Β', 1963, σ. 18-84.
- Ὀρλάνδος Ἀ.Κ.*, Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου, Α.Β.Μ.Ε., Ε' 1939-40, σ. 167-197.
- Ὀρλάνδος Ἀ.Κ.*, Ἡ ἐπί τῆς Πίνδου ἱερά Μονή Κορώνης, Ε.Ε.Β.Σ., ΙΕ', 1939, σ. 405-416.
- Ὀρλάνδος Ἀ.Κ.*, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εὐβοίας, Α.Β.Μ.Ε., Ζ', 1951, σ. 121-130.
- Ὀρλάνδος Ἀ.Κ.*, Μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πάρου, Α.Β.Μ.Ε., Θ' 1961 καί Ι', 1964.

- Ὀρλάνδος Ἀ.Κ.*, Βυζαντινά καί Μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου, Α.Β.Μ.Ε., Στ', 1948, σ. 55-112.
- Orlandos A.C.*, Ein Spätbyzantinischer hallenkirchentypus Nordgriechenlands, J.Ö.B., 21, 1972, σ. 209-222.
- Orlandos A.C.*, L'architecture religieuse en Grèce, pendant la domination Turque, L'Hellenisme Contemporain, 1953, σ. 179 κ.έ.
- Σπουδαστήριο Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Ε.Μ.Π.*, Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἄλωση, Ἀθήνα, Α', 1979, Β', 1982, Γ', 1989, Δ', 1993.
- Στίκας Ε.*, Ἡ ἐν Ἀργολίδι Μονή Ἀγνούτσου, Χαριστήριον Ἀ.Κ. Ὀρλάνδου, Β', Ἀθήναι, 1966, σ. 309-319.
- Σωτηρίου Γ.*, Μοναί Μετεώρων, Ε.Ε.Β.Σ., 1932, σ. 382-415.
- Σωτηρίου Γ.*, Μοναί Ἀγάθωνος, Ὑπάτης καί Γαλατάκη Εὐβοίας, Ε.Ε.Β.Σ., Ε', 1928, σ. 361 κ.έ.
- Šurut Marića*, L'architecture Serbe pendant la domination Ottomane (1459-1690), Belgrade, 1984 (στήν Σερβοκρατική).
- Šurut Marića*, Monuments of Sacral Serbian Architecture of the 16th and 17th centuries, Belgrade, 1991 (στήν Σερβοκρατική).
- Vryonis Sp.*, The Byzantine Legacy and Ottoman Forms, D.O.P., 23-24, 1969, σ. 253-308.
- Φατούρου Κ.*, Ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὡς δείγμα χαρακτηριστικῆς Πατριακῆς τεχνοτροπίας, Ἀθήναι, 1962.
- Φατούρου-Ἡσυχάκη Κ.*, Ἡ Κρητική Ἀναγέννηση καί τά Ἰταλικά πρότυπα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς, Ἀριάδνη, Α', 1982, σ. 103-138.
- Χασιώτης Ἰ.*, Γενική εἰσαγωγή, Ὁ Ἑλληνισμός, 1450-1650, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ι', Ἀθήνα, 1974, σ. 10-22, ΙΑ', Ἀθήνα, 1975, σ. 8-51.
- Χατζηδάκης Μαν.*, Ἡ Μεταβυζαντινή τέχνη-ἀρχιτεκτονική, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ι', Ἀθήνα, 1974, σ. 412-418, ΙΑ', Ἀθήνα, 1975, σ. 244-273.

Βιβλιογραφία μὴ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στήν Ἑλλάδα

- Βασ. Ἐθν. Ἰδρυμα*, Καστοριά (Λεύκωμα), Ἀθήναι, 1948.
- Βασ. Ἐθν. Ἰδρυμα*, Ζαγορά (Λεύκωμα), Ἀθήναι, 1949.
- Δημητσάντου-Κρεμέζη Αἰκ.*, Τό καμαρόσπιτο τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα, 1986.
- Djelepy P.*, L'architecture populaire en Grèce, Paris, 1952, Ἀθήνα, 1957.
- Ε.Μ. Πολυτεχνεῖον* (ἐκδ. Παν. Μιχελῆς), Τό ἑλληνικό λαϊκό σπίτι, Ἀθήναι, 1960.
- Ἑλληνική Παραδοσιακή Ἀρχιτεκτονική, Τόμος Α' (Οἰκονομικές προϋποθέσεις, γενική εἰσαγωγή, ἱστορική ἀναδρομή, μεθοδολογικό πρόβλημα, Λέσβος, Σάμος, Χίος, Σκύρος, Κέρκυρα, Κύθηρα), Τόμος Β' (Ἄνδρος, Μύκονος, Νάξος, Πάρος, Σαντορίνη, Σίφνος, Σύρος, Τζιά, Τήνος), Τόμος Γ' (Ἀστυπάλαια, Κάλυμνος, Κάρπαθος, Λέρος, Πάτμος, Ρόδος, Κρήτη), Τόμος Δ' (Ἀχαΐα, Μεθώνη, Κορώνη, Μονεμβασία, Ζάρακας, Κυνουρία, Ἀρκαδία, Σπέτσες, Ὑδρα), Τόμος Ε' (Κορινθία, Μάνη, Ἀττική, Σαρακατσάνοι, Φωκίδα), Τόμος ΣΤ' (Πήλιο, Τρίκαλα, Ἀ-